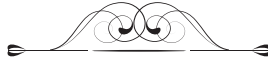

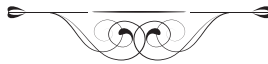
Библиотека
ИСТОРИЈСКА МЕРЕЊА

Уредник
Зоран Боїнар

Никола Гиљен

СРПСКИ СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРБОВИ

Преглед историје српске средњовековне хералдике
према савременим реконструкцијама
из сталне поставке Војног музеја у Београду

Београд
2022
ДЕРЕТА

*С благословом
АЕМ и Патријарх српски*

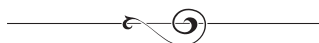

*Овај свој труд посвећујем
мојој племенитој супрузи*

*С н е ж а н и
С т о ј а н о в и ћ ,*

*у животу верној сапутници и сапатници,
у сваком раду сатрудбеници и у Христу
самолитвеници, у знак моје вечне љубави,
захвалности, оданости и пажње.*

Аутор

*„Ставио сам дугу своју у облаке,
да буде знак завета између мене и земље.“*
Прва књига Мојсијева – Излазак, 9.13

Из рецензије

Књига *Српски средњовековни грбови – савремене реконструкције из сталне поставке Војног музеја у Београду*, теолога и историчара Николе Гиљена производ је врло темељитог и студиозног хералдичког промишљања српске хералдичке старине. Она нас на систематичан и свима приступачан начин уводи и разјашњава већину константних недоумица нашег хералдичког наслеђа, при чему се никада не спушта на ниво прозаичног и научно неутемељеног, што јој даје неопходну дозу озбиљности, те је, свакако, чини вредним доприносом на пољу истраживања нашег грбословља.

Повод писања и метод излагања, заиста, чине част аутору и издавачу, јер су јединствени пример у сагледавању наше богате војне повести, као и древне српске амблематике и симболике уопште.

Дело одише неопходним надахнућем са бистрих извора православне духовности, што му даје особиту драж и што га чини још пријемчивијим за читаоца жељног дубљег поимања саме суштине значења наших симбола и белега прошлости, садашњости и будућности. Ипак, аутор је вешто избегао замку упадања у глиб псеудонационалне патетике, очувавши непатворену и изворну нит предањског и ненападно отачаствољубивог.

Ово делу даје и нарочиту метаисторијску димензију, чиме превазилази оквире сувопарног историографског и фактографског излагања, па га свакако препоручујем не само заљубљеницима у наше хералдичко наслеђе већ и свима онима којима су на срцу истинске вредности сакривене и откривене у свештеним симболима српске непролазности и небоземне реалности.

Часни ђакон др Хаџи Ненад М. Јовановић,
директор *Центра за истраживање православног монархизма*,
председник *Одбора за хералдичке и генеалошке студије*
Центра за истраживање православног монархизма
и хералд *Кнежевске лозе Српског краљевског дома Карађорђевића*

Предговор

Књига која стоји пред читаоцем представља кратку историју српске средњовековне хералдике, писану на основу шест већих и шеснаест мањих савремених реконструкција српских средњовековних грбова из сталне поставке Војног музеја у Београду. Са овим реконструкцијама упознао сам се први пут још у раном детињству, када сам често посећивао Војни музеј на Калемегдану, а за њих сам се више заинтересовао када сам, као средњошколац, почео да прикупљам и проучавам хералдичке изворе и литературу. На идеју да преко приче о овим реконструкцијама може укратко да се исприча и историја српске средњовековне хералдике дошао сам 2009. године, приликом сарадње са Војним музејом током стварања монографије *Принцеза Оливера, заборављена српска Кнегиња* (Београд, 2009).

Текст књиге *Српски средњовековни грбови: Преглед историје српске средњовековне хералдике према савременим реконструкцијама из сталне поставке Војног музеја у Београду* подељен је у осам поглавља. У првом поглављу дефинисана је хералдика као наука. Укратко је изложена историја ове науке у свету и код Срба и истакнуте су њене везе са другим помоћним историјским наукама (пре свега сфрагистиком и нумизматиком). Нарочито је наглашена и објашњена веза хералдике са војном историјом, као и вишеструка повезаност оружја и грбова. Наредних шест поглавља излаже историју шест хералдичких мотива приказаних на већим реконструкцијама грбова из Војног музеја:

1. *крста са четири оцила између кракова* – грба Србије,
2. *двоглавог орла* – грба династије Немањић,
3. *кациге са роговима* – грба кнеза Лазара и династије Лазаревић,
4. *двоглавог орла са роговима у кљуновима* – грба деспота Стефана Лазаревића,

5. *штита са косом пругом и са по три љиљана у пољима* – грба династије Котроманић и
6. *штита са косим пругама* – грба породице Косача.

Неке од ових мотива прича прати до далеко у прошлост људског рода, чак и до пет хиљада година пре Христа. „Иако се сама хералдика, као обичај истицања грбова или ношења одеће са грбовима, не може пратити пре периода Крсташких ратова, обичаји истицања различитих симбола на штитовима, кацигама, заставама и стандартама протеже се у најдаљу прошлост” [„heraldry, or the regular bearing of coats of arms, or garments bearing symbols, cannot be traced before the period of the Crusades, the custom of bearing various symbols on shields, helmets, and ensigns or standards, extended to the remotest antiquity”].¹ За сваки од поменутих симбола обрађени су порекло, значења, предхералдичка историја, историја у средњем веку, али и њихов потоњи живот све до наших дана.

Кроз причу о шест српских средњовековних грбова, ствара се једна целовита научна слика о најважнијим српским хералдичким симболима. Међу њима су и они који и данас чине грб Републике Србије, као и грб и ознаке Војске Србије.

Свако од поменутих поглавља конципирано је на следећи начин:

1. опис реконструкције из сталне поставке Војног музеја;
2. појава истог грба на другим местима у поставци Војног музеја;
3. кратка историја армигера (поседника) тог грба;
4. порекло и историја главног (главних) мотива на реконструкцији;
5. развој тог или неког сличног мотива у светској хералдици;
6. развој датог грба кроз српску средњовековну историју;
7. историја датог грба после смрти или нестанка армигера са историјске позорнице и утицај датог грба на друге грбове средњег века;
8. живот датог грба или његових хералдичких мотива у теоријској хералдици, илирским грбовницима и литератури (XVI–XVIII век);
9. живот датог грба или његових хералдичких мотива у савременој српској хералдици (XIX–XX век);
10. стручна хералдичка анализа реконструкције датог грба.

¹ Wade, 22.

У последњем, осмом поглављу књиге упоређени су принципи избора мотива који су се нашли на реконструкцијама. Дефинисане су и могуће засебне целине које поједини примерци реконструкција чине и дата је коначна оцена о томе на који начин и у ком обиму ове реконструкције представљају српску средњовековну хералдику. У овом поглављу пажња је посвећена и мањим хералдичким реконструкцијама које се налазе на војно-историјским картама и у слободном простору сталне поставке Војног музеја у Београду. Детаљно су обрађени они хералдички мотиви који се на овим мањим реконструкцијама јављају по први пут, док су оне реконструкције које понављају мотиве са шест великих реконструкција само поменути.

Многи од хералдичких симбола обрађених у овој књизи имају своје библијско и хришћанско извориште и утемељење (крст, оцила, орао, љиљан, рог...). Хришћанство, засигурно, чини темељ савремене европске и светске цивилизације и културе. Библија пак представља темељну књигу две највеће светске религије – јудаизма и хришћанства, али и најпознатију, најпродаванију и најчитанију књигу на свету. Сматра се да *ниједна књига у историји света није извршила тако трајан утицај на светску цивилизацију као што је то учинила Библија*. Зато је јудео-хришћанско и библијско извориште поменутих симбола у тексту ове књиге увек наглашено и прописно обрађено.

Објављивањем књиге *Српски средњовековни грбови*, пре свега, доприноси се познавању српске средњовековне хералдике, као и хералдичке науке уопште. Овим издањем представљен је и један део поставке Војног музеја о коме до сада није писано у стручној литератури.² На овај начин уједно је истакнут и значај Војног музеја у Београду, институције са којом сам у својој научној каријери у више наврата веома успешно сарађивао, као институције културе и чувара српске историјске баштине.

Аутор

2 О значају хералдичких артефаката у музеологији в. Dubravka Peić Čaldarović, „Музеални аспекти хералдичке граде (на примјеру хералдичке збирке Хрватског повијесног музеја)”, *Informatica museologica*, Vol. 27 No. 1–2, Zagreb, rujan, 1997, str. 66–69.

Оружје и грб: „Хералдика као стенографија историје”

„Мало је рећи да живимо у свету симбола,
свети симбола живи у нама.”

Ги Шолер

Хералдика³ је помоћна историјска наука која проучава грбове, њихов настанак, историјски развој и праксу. Истовремено, она је и примењена уметничка дисциплина, која се бави описивањем, тумачењем, састављањем и ликовним приказивањем грбова. Западна терминологија обично прави разлику између „теоријске хералдике” (нем. *Wappenkunde* – наука о грбовима, *theoretische Heraldik*, *Heraldik*), која се бави историјом хералдике и хералдичким законима и правилима и „практичне хералдике” (нем. *Wappenkunst* – грбовна уметност, *praktische Heraldik*), која се бави практичном употребом грбова.⁴ У српској терминологији постоји разлика између

3 Енгл. *heraldry*, нем. *Heraldik*, рус. *геральдика*, франц. *heraldique*, грч. *εραλδικη*, итал. *araldica*, шп. *heraldic*.

4 „Heraldik: Historische Hilfswissenschaft, die sich mit Geschichte, Regeln und Gesetzen der Wappenfertigung und Wappenführung (Wappenkunde, theoretische Heraldik) sowie auch ihrer Anwendung (Wappenkunst, praktische Heraldik) beschäftigt... Wappenkunst: neben der theoretischen Wappenkunde zweiter Hauptbestandteil der Heraldik, der sich mit der Darstellung der Wappen und ihrer Bilder nach Regeln des Wappenwissens beschäftigt” [„Хералдика: Помоћна историјска наука која се бави историјом, правилима и законима израде и коришћења грбова (грбовна наука, теоријска хералдика), као и применом грбова (грбовна уметност, практична хералдика)... Грбовна уметност: поред теоријске грбовне науке, други главни

хералдичара и хералдичких уметника. Занимљиве су и неке поетске дефиниције хералдике, попут оне да је „хералдика стенографија историје” [*steno-graphy of history*], коју је изрекао један од највећих ауторитета у британској хералдици, сер Ентони Вагнер.⁵ Милош Ђирић, поред класичног дефинисања хералдике додаје и да је она „основа савремених графичких комуникација и примењене графике”⁶

Грб је симболичко, визуелно (графичко, сликовно или рељефно) приказано обележје појединца или породице, државе, административне територије, институције, одређене друштвене, културне, политичке или привредне групације. Обично је трајно, тј. наследно обележје, чији је изглед уређен према хералдичким правилима и законима. Грб служи идентификацији одређеног индивидуалног или колективног армигера – власника грба.⁷

Саставне елементе грба чине штит и параферналије.⁸ Штит је једини обавезни елемент без кога нема ни грба. Оно што називамо хералдичком сликом мора бити смештено на штит да би тај символ могли назвати грбом. Управо то разликује грб од амблема, знака, логоа и сличних средстава визуелне симболике и комуникације. Параферналије су додатни, необавезни елементи грба, који га допуњују и дају ширу информацију или га само украшавају. У параферналије убрајамо све осим штита: кациге, плаштове (ламберкине), драперије (порфире), овојнице, дашчице, грбовни накит (круне, капе, одликовања, ленте и сл.), чуваре штита, заставе, милитарије (оружје и војну опрему) и др.

саставни део хералдике, који се бави представљањем грбова и грбовних слика у складу са правилима науке о грбовима...”], Oswald, 192. и 422; „Alles, was mit Wappen zusammenhängt bezeichnen wir als 'heraldisch' und ganze Komplex der Wappenkunde und Wappenkunst heißt HERALDIK” [„Све што је повезано са грбовима и означено као 'хералдичко', као и читав комплекс грбовне науке и грбовне уметности назива се ХЕРАЛДИКОМ”], Neubecker, 7.

5 Buben, 9; сер Ентони Вагнер (Sir Anthony Richard Wagner, 1908–1995) био је британски херолд, медијевалиста, историчар хералдике, један од највећих хералдичких стручњака у Уједињеном Краљевству и дугогодишњи директор Хералдичког музеја у лондонском Тауеру.

6 Ђирић, 7.

7 Ђирић, 19.

8 Параферналије (лат. *paraphernalia*, од грч. *пара* – поред, *φερνη* – мираз), правно: особина, лична својина, лично имање супруге, које не спада у мираз и над којим је она задржала неограничено право слободног располагања; хералдички: грбовни додаци, украси.

Садржај грба чини, пре свега, основна боја штита (тинктура или емајл, франц. *tincture, émail*). Она може бити нека од основних хералдичких боја, тзв. „металних боја”, помоћних боја или „боја за крзно”⁹.

Основне хералдичке мотиве (тзв. ординарије) чине подела штита на поља – резovima и њиховим комбинацијама, као и основне хералдичке (геометријске) фигуре.¹⁰

У принципу, на штиту мора постојати неки хералдички мотив (фигура). Међутим, и сама боја штита, додуше, само у посебним случајевима, може представљати хералдички мотив.¹¹

Остале хералдичке фигуре, поред основних – геометријских, чине стилизовани (или ређе нестилизовани) предмети живе или неживе природе, као и фантастичне фигуре (митолошка бића) – плод људске маште. Све те фигуре могу бити приказане у целости или једним својим делом. Фигуре се дефинишу својом природом, бојом, бројем и положајем који имају на штиту. На исти начин се дефинишу и параферналије. Постоје специфични хералдички термини, који дефинишу положај или кретање неких бића.¹²

-
- 9 Основне хералдичке боје су црна, црвена, плава и зелена. Металне боје су сребрна (алтернативно – бела) и златна (алтернативно – жута). Помоћне, допунске (суплементарне) хералдичке боје су пурпурна, наранџаста, браон или небесно-плава – азурна, боја дуда, сангвина – боја крви, челикастосива и др. Боје за крзно су хермелини (хермелин, контрахермелин, златни хермелин, златни контрахермелин), разне врсте тзв. „веверичјег крзна” и друга тзв. „крзна” (рибља крљушт, самуровина, перије...). Све хералдичке боје, од XVI века имају тачно утврђени начин приказивања шрафуром, за приказе грбова у црнобелој техници. Ацовић, 77–80. и Neubecker, 86–87.
- 10 Ординарије, према терминологији *Речника Српског хералдичког друштва*, су: раздељено, расцепљено, расечено, разрезано и квадрирано поље; стуб; канадски стуб (хипертрофирана форма стуба); колац, штап и прут (атрофиране форме стуба); греда; појас (хипертрофирана форма греде); летва и пруга (атрофиране форме греде); трака; лента (хипертрофирана форма траке); врпца и конач (атрофиране форме траке); ешарпа; лева лента (хипертрофирана форма ешарпе); повез и нит (атрофиране форме ешарпе).
- 11 Штит без фигура, само са одређеном тинктуром, имају само неки ретки грбови. Нпр. један од грбова породице Митиленских Гагилузија, тазбине деспота Стефана Лазаревића, чинио је штит боје рибље крљушти, окренут наопако (Ацовић, 80–82. и 101).
- 12 Ацовић, 85–86; изврстан систематски преглед мотива из светске хералдичке баштине, према природи, броју, положају и сл. карактеристикама хералдичких елемената, дали су Нојбекер и Ренцман у свом *Лексикону хералдичких мотива* из 1974. (Ottfried Neubecker / Wilhelm Rentzmann, *Wappen Bilder Lexikon*, München, 1974).

Хералдика, као вид симболичке комуникације, има своје дубоке корене у најдавнијој прошлости људског рода.¹³ Ти претхералдички симболички мотиви морали су да сачекају стицање одређених друштвених и историјских околности, да би достигли форму која се зове грб. О прастарим коренима симболичке комуникације не сведоче нам само антрополошки, етнолошки и археолошки налази. О њима говори и Библија. После потопа, сам Бог ставља на небо дугу, као знак завета са Нојем:

„И рече Бог: ево знак завета који постављам између себе и вас и сваке живе ствари, која је са вама довека: Ставио сам дугу своју у облаке, да буде знак завета између мене и земље. Па кад облаке навучем на земљу, видеће се дуга у облацима, и опоменућу се завета свога, који је између мене и вас и сваке душе живе у сваком телу, и неће више бити од воде потопа да сатре свако тело.” (I Мој/Пост 9.12–15)

Период у историји хералдике пре стицања поменутих околности назива се прехералдичким добом. Међутим, већ у доба античке Грчке и Рима, можемо видети покушаје унификације, ексклузивности и рангирања у симболици, везаној пре свега за државну службу. То ће касније постати и карактеристике саме хералдике.¹⁴

Штит је још од античких времена био погодно оруђе да се на њега поставе различите ознаке – симболи припадности.¹⁵ На штитовима многих античких народа, Грка, Дачана, Келта, Етрураца, Римљана и других, могу се наћи украси оциломорфних, волутних, ставроликих, угластих и флоралних форми, као и разне друге симболичне слике.¹⁶ Понекад се радило само о украсима, без неке дубље симболике, док су некада те слике имале своје дубоко религиозно и митолошко утемељење и извориште.

Код грчких оклопника *хоплита* (*ὀπλίτης*) „тело је чувао веома тежак округли или овални штит (*ἀσπίς*), који је ишао од очију до колена. На штиту је био насликан амблем града: нпр. код Атињана сова,¹⁷ (која је била сим-

13 Младићевић, 13; овом тематиком се веома детаљно бави дело Петра Радичевића *Знамења богова и владара*, Београд, 2000.

14 Ацовић, 14–16.

15 Српска топонимика и антропонимија указују на више насеља и презимена чије име потиче од именице „штит”: Штитковац, Штитар, Штитаре, Штитари, Штитарац...

16 Радичевић, 115–150, т. XII, XVII, XVIII и XX.

17 Кукумавка или сиви ћук (лат. *Athene noctua*).

вол овог античког полиса, прим. аут.), код Спартанаца слово *лямбда* (Λ) (од јелинског назива области *Λακωνία*, прим. аут.).¹⁸ Тебанци су на својим асписима некада имали насликану *Сфингу*,¹⁹ а некада *Хераклов бат*. Од свих јелинских штитова, по својој симболици, најчувенији штит је поседовао најхрабрији међу свим Јелинима – Ахил. На штиту, који му је на мајчину молбу, за борбу против Хектора, од пет метала исковао и украсио лично божански ковач Хефест, приказани су у концентричним круговима, од средине ка ободу штита, слика небеског свода, живот у два града (гозбе и свадбе у граду мира, и војска у граду рата), живот на селу (орање, берба и жетва), живот пастира (стока, овце и пастирски плес), и у последњем кругу, на ободу штита – светски океан.²⁰ Штит је подробно описан у Хомеровој *Илијади* и тај се опис сматра првом екфразом (*ἐκφρασις*), вербалним описом уметничког дела, у историји књижевности.²¹

Римски легионари су на штитовима (*scutum*) често имали симболе врховног бога Јупитера. Овакви обичаји наставили су се и у средњем веку, на Западу, у Византији, па и у средњовековним српским земљама. Миленијумима су војна опрема и симболичке представе били уско повезани.

-
- 18 Поповић, 2002, 23; хоплите са асписима на којима су представљени различити симболи можемо наћи нпр. на грчкој вази са представом *Трке хоплита* (*Ὀπλιτόδρομος*, *Ὀπλιτοδρομία*). Ваза потиче из VI века пре Христа и нађена је у Вулцију, у Италији, а данас се налази у Државној античкој збирци у Минхену (SAM).
- 19 Сфинга (*Σφίγξ*, *Σφίγγα*), зооморфно митолошко створење са људском главом, крилима и телом лава, према грчкој митологији живела је на планини Сфингији у Теби.
- 20 „Пет је плоча било на штиту, а Хефест одозго / Многе чињаше слике вештином својом и умљем”, Хомер, *Илијада*, XVIII, 344.
- 21 Ахилово оружје заробио је Хектор приликом победе над Патроклом. На молбу свог сина, Ахилова мајка, богиња Тетида, моли Хефеста да искује Ахилу нови штит, и он је за једну ноћ исковао чудотворни штит, којим је Ахил био наоружан у борби са Хектором, кога је том приликом и убио, осветивши му се за Патроклову смрт (Хомер, *Илијада*, XVII–XIX; опис штита, XVIII, 478–608). Ахилов штит је много пута цитиран у књижевности, а неки од најпознатијих цитата су нпр. песма „Ахилов штит” (1951), чувеног британског песника Вистана Хјуа Одна (1907–1973), као и песма нашег Јована Дучића „Вечној Србији” (1943): „Да би штит Ахилов био славе веће, / Сам Бог Хефаистос оде за ковача! / И ти, роде српски, знај да никад неће / Нож убице стићи дужину твог мача.” О Ахиловом штиту в. и радове „Мешаните хорови кај Хомер: Илијада XVIII: Штитот на Ахил”, *Систасис*, бр. 30, Скопје, 2017, стр. 18–31, др Даниеле Тошеве, и „*Ахилејев штит* Вистана Хјуа Одна: екфраза као метапоезија”, *Philologia Mediana*, год. 4, бр. 4, Ниш, 2012, стр. 161–175, др Дубравке Ћ. Поповић-Срдановић.

Међутим, тек ће у другој половини XI века, симболичка слика на штиту постати грб.

Догађаји и процеси из времена Крсташких ратова (1096–1270), доведоше до рађања „праве хералдике”: „Сусрет три традиције и три културна обрасца, западноевропског, византијског и исламског, на ширем подручју Свете земље, представљао је плодну подлогу на којој је никла и развила се, између осталог, и хералдика.”²² Крајем XII века на штитовима крсташа јављају се ознаке за потребе разликовања војника, пре свега оклопљених коњаника у борби. Драгомир Ацовић наглашава да је преломни тренутак у процесу настајања хералдике био сусрет енглеског краља Хенрија II Плантагенета и француског краља Филипа II Августа, 13. јануара 1188. године у Жисору. Тада је договорено да витезови крсташа, због разликовања, носе на штитовима крстове различитих боја: Енглези беле, Французи црвене, а Фламандци зелене.²³ Међутим, и пре овог догађаја у ту сврху коришћене су заставе са различитим ознакама. Вексилологија, наука о заставима, далеко је старија дисциплина од хералдике.

Византијски став према појави хералдике, њен специфичан феудални систем, царска идеологија, православље и оправдана аверзија према крсташима, резултирали су ромејским неприхватањем грбовних форми. У Византији се тако, до пред сам крај њеног постојања, развијала богата амблематика са хералдичком суштином, али не и формом западне хералдике.²⁴

Сарацени су, иако то није имало своје оправдање и упориште у *Курану*, у циљу разликовања и идентификације у борби користили заставе. Иначе, склони симболичком изражавању и талентовани у орнаменталној трансформацији природних мотива, они су користили и штитове са градираним, систематизованим и наследним орнаменталним мотивима. Ова појава, у суштини веома слична крсташкој хералдици, ипак се није трансформисала у неку врсту „исламске хералдике”. Различити друштвени услови на Истоку довели су до тога да сараценско–мамелучки „грбови” никада нису постали *грбови у савременом смислу те речи*.²⁵

Ознаке са крсташких штитова брзо су се преселиле и на одоре крсташа, заставе, коњску опрему, а потом и на печате и новац. Хералдика се

22 Ацовић, 24.

23 Исто.

24 О изворима ромејске хералдике и односу Византије по овом питању према западној и источној традицији в. у *Ousterhout*, 153–170.

25 Ацовић, 30.

развијала као последица различитих односа и процеса између феудалне државе, владара и племства. Брзо је захватала читаву западну цивилизацију. Носиоци њеног развоја били су пре свега крсташки витешко-монашки редови, а потом и читав корпус западног племства. Крсташки ратови, опште војне потребе и витешки турнири били су катализатори процеса развоја хералдике, а аналфabetизам западног човека и практични дух Запада стварали су плодно тле за развој хералдике.

Србија је била под јаким културолошким утицајем Византије, па се хералдика у њој развијала спорије него у другим српским средњовековним државама које су се географски граничиле са западним светом и у којима је био јачи западњачки утицај: Босни, Херцеговини, Дубровачкој републици и Зети. У Србији се од почетка XIII века користе симболи преузети од Византије и из општехришћанске традиције. Ти мотиви: двоглави орао, крст, оцила, љиљан, али и други, попут кациге са дашчицом и челенком, користе се као псеудохералдички мотиви, без постављања на штит. Они су били нека врста сурогата за грбове. Ипак, и те српске псеудохералдичке мотиве проучавамо у оквиру историје српске хералдике из више разлога:

1. као и у Византији, ти мотиви спадају у онај амблематски репертоар, који је садржински и функционално, мада не и формално, одговарао појму хералдике;
2. неки од тих српских псеудохералдичких мотива, као нпр. застава, круне, скиптри, кациге и челенке, спадају сами по себи у хералдички парафернални репертоар;
3. у западним земљама, ови српски псеудохералдички мотиви рано почињу да се тумаче као грбови и приказују у хералдичкој форми;
4. рани српски псеудохералдички мотиви, у каснијем, хералдичком периоду, почињу да се јављају као прави хералдички мотиви (на штитовима) и почињу да се јављају у склопу српских грбова уређених према западним хералдичким стандардима.

Од почетка XIV века, у Србији почиње прави хералдички период, који траје све до пропасти средњовековне Србије 1459. године.²⁶ У том периоду јављају се прво „фрагментирани грбови”, пре свега цимер – кацига са дашчицом и челенком, а касније и штит са хералдичким мотивом али без параферналија. Зато се не можемо сложити са тврдњом професора др

26 Ацовић, 194.

Ђорђа Ђекића, са департмана за историју Филозофског факултета у Нишу, да у Србији пре XV века постоји „одсуство грба” које се „може објаснити великим утицајем Византије која такође није имала грб”, мада је утицај Византије на спорији развитак хералдике у Србији сасвим несумњив, а поготово не можемо прихватити његову тврдњу да „добијање грба у Србији није последица унутрашњег развоја, већ доласка у вазални положај према земљи која је имала грбове”, што опет представља погрешно тумачење великог хералдичког замаха у Србији у време деспота Стефана Лазаревића.²⁷

У међувремену, у српским земљама под западним утицајем већ се увелико јављају потпуни грбови које чине штитови и разне параферналије. У Дубровнику се такви грбови јављају у XIII или можда тек у другој половини XIV века,²⁸ у Босни почетком друге половине XIV века,²⁹ у Зети после 1385. године,³⁰ а у Херцеговини тек почетком XV века.³¹

Први потпуни грб са територије Србије потиче из периода цара Душана (1346–1355). Приказ самог грба на неким ковањима овог Душановог новца није баш најбоље видљив, па се у науци његов изглед и тумачење још увек сматрају дискутабилним.³² Тај грб чини кацига са дашчицом и челенком испод које се налазе трагови који, према мом мишљењу, представљају сасвим јасне контуре искошеног штита. На штиту је приказан мотив налик на шестокраку звездицу са кругом у средини (слично савременом зупчанику). Сличан мотив налази се и у челенци на кациги. Неки „маштовитији” тумачи, без много оправдања, овај мотив виде као крајње сведену, апстрактну стилизацију двоглавог орла, међутим, на боље сачуваним ковањима сасвим је јасно да се ради о „шестокракој звездици”, односно „розе-ти”, која подсећа на зупчаник, и то је мотив који се на овом грбу налази и у облику челенке. Истоветни грб можемо пронаћи и на неким ковањима босанског бана Стефана II Котроманића (1322–1353), првог босанског владара који је ковао сопствени новац.³³ Др Павле Анђелић сматрао је да је ова

27 Ђекић, 77.

28 Решетар, I, „Заставе и грб Дубровачке републике”, 619–634; Galzinski, 342–344; Čizmić, 22–32.

29 Грбови на печатима и новцу Твртка I Котроманића, Andelić, 21–22, и Ацовић, 209.

30 Грбови на новцу Ђурђа II Страцимировића Балшића, Димитријевић, 2001, врста 188.

31 Можеда грб Сандаља Хранића Косаче који се помиње у једном дубровачком писму из 1406. године, Стојановић, 1929, 333–335.

32 Димитријевић, 2001, врста 41KM, Ацовић, 208–209.

33 Filipović, 2008, posebno str. 35–37.

хералдичка композиција настала под директним утицајем оне са Душановог новца,³⁴ али да је одатле преузета највероватније као „орџи огнаментални мотив без специфичног хералдиџког знаџаја”,³⁵ односно да тај шестокраки астрални мотив ни у Душановој држави није имао хералдичко значење, иако је имао потпуну хералдичку форму.

Наредна појава потпуног грба везана је за новац и печате деспота Стефана Лазаревића, почетком XV века.³⁶ Грб са једног од Стефанових ковања чини штит са мотивом двоглавог орла, на коме се налази каџига са роговима и кратким плаштом.³⁷ Грб са Стефановог печата чини можда наопако окренут штит са траком и по једним љиљаном у пољу, а над њиме је каџига са плаштом и челенком у облику двоглавог орла.³⁸

34 На ранијим Стефановим ковањима јавља се само каџига са дашчицом и челенком, са перјаницом или без ње, која је опет готово идентична оној на ранијим Душановим ковањима (прим. аут.).

35 Anđelić, 1964, 164.

36 Ранији важни радови на тему нумизматике из времена српске деспотовине: Јозо Petrović, „Novac despota Stefana Lazarevića”, *Narodna starina*, Vol. 4, No. 11, Zagreb, 1925, str. 330–344, Tab. I–II; Јозо Петровић, „Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике”, *Нумизматичар*, бр. 1, Београд, 1934, стр. 10–18; Јозо Петровић, „Нове врсте новца деспота Ђурђа Бранковића”, *Нумизматичар*, бр. 2, Београд, 1935, стр. 29–30; Ђорђе Радојичић, „Новац деспота Стефана из Нове цеке”, *Старинар*, бр. XII, Београд, 1937, стр. 45–46; Станиша Новаковић, „Остава малих врста новца кнеза и деспота Стефана Лазаревића са Рудника”, *Нумизматичар*, бр. 11, Београд, 1988, стр. 105–114; Svetlana Pantelić, „Novac despota Stefana Lazarevića (1402–1427)”, *Bankarstvo*, бр. 9–10, Београд, 2011, str. 122–127; Svetlana Pantelić, „Novac despota Đurđa Brankovića (1427–1456)”, *Bankarstvo*, бр. 1, Београд, 2012, str. 110–115; најновију литературу везану за хералдику и нумизматику из времена деспотовине представља докторска дисертација историчара уметности Весне Р. Радић (*1957), кустоса збирке за византијску и средњовековну нумизматику, музејског саветника и шефа Одељења нумизматике Народног музеја у Београду, под насловом *Новац Српске деспотовине – Студија из српске нумизматике са каталогом новца* (Београд, 2016). Ова дисертација је и резултат њених истраживања у оквиру пројекта Народног музеја „Новац Српске деспотовине”, који од 2012. године „обрађује деспотска ковања заступљена у музејским фондovima Народног музеја у Београду и Немзети музеја у Будимпешти”, а која „одсликавају последњу фазу развоја новчаног система средњовековне Србије, његову реформу и обнову до губитка државности 1459. године” (<http://www.narodnimuzej.rs/za-strucnjake/projekti-narodnog-muzeja/numizmaticki-projekti/>); В. Радић, посебно стр. 147–206, Каталог на стр. 207–291, као и Закључак на стр. 292–294.

37 Димитријевић, 2001, врста 280/1, Иванишевић, тип 47.19.

38 Атлагић, 2007а, табла 7, сл. 18.

Услед бурне прошлости српског народа, бројних пустошења и разарања простора на којима су Срби живели, сачувано је релативно мало материјалних извора из групе средњовековних милитарија. Војни музеј у Београду, највиша музеолошка институција у Србији која се бави прикупљањем, презервацијом и излагањем милитарија, основан је тек 1878. Прву сталну поставку добио је 1904. У оба светска рата, збирку Војног музеја пљачкали су окупатори – Бугари 1915. и Немци од 1941. до 1944.³⁹ Вековно пустошење материјалних остатака српског средњег века одразило се и на збирку музеја. Зато данас не постоје сачувани остаци српских средњовековних штитова на којима се налазе хералдички мотиви тог времена. Тако су извори за српску хералдику средњег века пре свега печати и новац. Извори из друге руке су грбовници – западни од почетка XV и тзв. илирски, од краја XVI века, као и литература, претежно западне провинцијске, од почетка XVII века.⁴⁰ Управо на основу ових извора сачињена је збирка реконструкција српских средњовековних грбова у сталној поставци Војног музеја у Београду.

Општеприхваћени назив за науку о грбовима – хералдику, потиче од старовисоконемачке речи *hariwalt*, која се преко старофранцуског облика *herault* проширила у све европске језике.⁴¹ Прво спомињање службе *хералда* потиче из периода 1164–1174. године. Функције овог дворског службеника, које су се с временом шириле и умножавале, можемо да поделимо у четири основне групе:

1. Турнирске – које су обухватале старање о организацији и процедури витешких турнира;
2. Ратне – које су обухватале дужности везане за проглашење победника у биткама, пребројавање, идентификацију, тријажу тела и прописне сахране погинулих армигера, као и посредовање око откупа заробљених племића;
3. Арбитрарне – које су обухватале ауторитет везан за арморијално (грбовно) право и арбитражање у споровима око права на одређени грб;

39 Vodič, 4–6.

40 ЕСХС, I, 513.

41 Чак и Немци, иначе склони домаћим лингвистичким кованицама, од речи *Wappenkunde*, *Wappenwissenschaft* и *Wappenkunst*, чешће користе туђицу *Heraldik*. Домаћа, јужнословенска кованица *грбословље* данас се, нажалост, чешће користи код Хрвата него код нас Срба (прим. аут.).

4. Функције маистра церомонија (енгл. *Master of the Ceremonies*, франц. *Le grand maître des cérémonies*) – које су обухватале дужности око организације и управљања државним, дворским и породичним протоколима.

За потребе функција и познавања и разликовања грбова, хералди су почели са састављањем првих пописа армигера и њихових грбова – тзв. грбовника (нем. *Wappenbuch*, енгл. *Roll*). Они су у почетку коришћени искључиво за службене потребе хералда.⁴² Појава институције хералда, пораст броја и развој његових функција и његовог угледа, утицали су на убрзање процеса развоја хералдике и грбова.

За разлику од имена хералдике, која у свим језицима има исти корен, називи за грб потичу од два корена. Неки воде порекло од латинског назива за оружје – *arma*.⁴³ Одатле енглески термин *arms* (тј. *coats of arm*), француски *armories*, италијански *arm* и шпански *armas* (тј. *escudo de armas*).⁴⁴ Чак је и немачка реч *Wappen* заправо старији облик речи *Waffen* – оружје. Са друге стране, један број назива за грб потиче од немачке речи *Erbe* – наслеђе. Од ње потичу пољски термин *herb*, чешки *erb*, руски *гербъ* и српски *грб*. Тако нас лингвистика упућује на повезаност грба и хералдике са оружјем и наследним принципом.⁴⁵

Код Срба се, услед познијег примања хералдичких обичаја са Запада, и термини за грб појављују релативно касно. У XIII и XIV веку помиње се само термин *печатъ*,⁴⁶ односно на латинском *sigillum (sigillum)*,⁴⁷ без обзира на то какав се приказ налазио на тим печатима. Почетком XV века јавља се термин *знамење (знамѣньє)* који без сумње означава грб.⁴⁸ У *Житију деспота Стефана Лазаревића*, Константин Философ помиње златне печате са „сликом града” на повељама о слободној трговини које је деспот издавао трговцима у престоном Београду: „и печатъ златоу нмѡуштоују образъ градоу снмъ подасть, тако хотен коуплю кою въ страну вьсакоу сѣтворити, принметъ книгоу съ печатню; тако града того житель ксть, не дасть нигдѣ же царнны ни же прошьствни” [„И печат златни свима овима даде који има слику града да који хоће какву

42 Ацовић, 55–56.

43 Постоји и прецизнији латински термин: *armorum insignia* – обележје оружја.

44 *Escudo* – штит.

45 Новаковић, 1884, 294.

46 Стојановић, 1929, 29.

47 Ивић, 26.

48 Стојановић, 1929, 269.

куповину да чини у било коме крају добије књигу са печатом да је становник тога града, па неће давати нигде царине ни пролаза”].⁴⁹ Ипак, не знамо да ли је тај термин буквално означавао слику – приказ града на печату или прави грб – штит са хералдичким мотивом града (нем. *Bauwerk*), какав се јавља као грб Београда 1555. године.⁵⁰

Крајем XVI века у илирској хералдици⁵¹ јављају се као термини за грб штит и цидер, као и латински термин *insignia*. У XVIII веку, у Стематографијама Витезовића и Жефаровића истовремено се јавља више

49 Константин Философ, на (према изд. В. Јагића из 1875, прев. Лазар Мирковић); према изд. Ј. Шафарика из 1870, текст је нешто другачији: „и печат златоу низцоу; образъ градоу снне подаст, јако хотан кѣпљу кою въ странѣ всакѣ сътворити, принѣтъ кннѣзъ съ печатѣю, јако града того житѣль ест, недастѣ ничто же нигде же.” И превод Гордане Јовановић је нешто другачији и слободнији: „Писмо са златним печатом на коме је лик овога града даде им; а ако ко хоће куповати нешто у било којој области, добиће писмо са печатом да је становник тога града (Београда) и нигде неће плаћати ни царину ни путарину.”

50 Ацовић, 554–560.

51 Крајем XVI века, у склопу акција великих сила у циљу слома османске империје долази до подстицања на окупљање балканских народа, пре свега Словена и у првом реду Срба, од стране западних сила, њихово помагање, пре свега новчано, и подстицање на устанке и борбу против Турака. У складу са оваквим активностима западних сила рађа се „словински покрет”, у оквиру римокатоличке цркве, али историјски ослоњен, природно, на традицију српске средњовековне државности и баштину „Душановог царства”. Погрешно се тада сматрало да су антички Илири насељавали читав централни и западни део Балканског полуострва. Понекад је име тог палеобалканског народа служило као синоним за све јужнословенске и друге балканске народе, мада се тим термином касније вршила десрбизација српског живља на територији Аустрије и Угарске. Отуда назив „илирски грбовници” и „илирска хералдика” за рукописне зборнике грбова (грбовнике) који су се крајем XVI века јавили у Далмацији, Италији, Шпанији и Аустрији, а садржали су српске и друге јужнословенске владарске, племићке, породичне и земаљске (државне) грбове. Аутентични хералдички извори са једне, и бујна машта састављача илирских грбовника са друге стране, порекло ових грбовника и њиховог садржаја и данас сведоче о једном задивљујуће лепом споју средњовековне баштине, политичких и социолошких околности XVI и XVII века, те циљева, тежњи и сујета појединаца који су били наручиоци појединих преписа Илирских грбовника. Сва раскош и лепота ове творевине, у споју са личним и политичким амбицијама наручиоца првог илирског грбовника, шпанског адмирала српског порекла, Дон Педра (Петра) Охмучевића (Гргурића), пореклом из Сланог код Дубровника, указују нам на то да су илирски грбовници били заправо „израз једног ширег политичког програма”, као и израз „војних, верских и државних циљева и тежњи на Средоземљу и Балкану у XVI и XVII веку” (Палавестра, 2010а, 53–55).

латинских термина, њихових транскрипција и превода: латински *arma*, његова транскрипција *армъ*, или превод *оружіе*, латински *insignia* или превод ове речи – знаменїа, те термини печатъ, щитъ, полѣ (поле) и щмколь. У XVIII и првој половини XIX века све се чешће користи германизам *копнь*. Међутим, Јоаким Вујић, већ 1826. користи термин *грб* (*грбъ*). Захваљујући Димитрију Давидовићу, писцу *Сретењског устава*, овај назив већ 1835. улази у службену употребу.⁵² Ипак, термилошки паралелизам потрајао је још дуго: док Гидеон Јуришић 1852. увелико користи реч *грбъ*, Дубровчанин Медо Пуцић се између 1858. и 1862. године још увек служио терминима *цимер* и *щит*.⁵³

Из свега наведеног сасвим је јасно да су грбови и хералдика вишеструко повезани са војном историјом:

1. преко војних (ратних) потреба из којих су настали хералдика и грб;
2. преко штита, као главног и неизбежног носиоца хералдичке слике, али и преко параферналија које су често део *милитарија*;
3. преко витезова, племства и свештенства као првих армигера и носилаца развоја хералдике у средњем веку и
4. преко „наслеђа” и „оружја” као универзалних термина за грб.⁵⁴

Отуда и неопходност представљања грбова у музејским збиркама које представљају средњи век, а нарочито у оним поставкама које се односе на војну историју, каква је и поставка у Војном музеју у Београду.

52 Уставъ Княжевства Сербіе – Глава друга – Боя и грбъ Сербіе.

53 Соловјев, 24–25; Пуцић, XXVII.

54 Новаковић, 1884, 293–308; Димитријевић, 1929, 2; Соловјев, 23–24; Младићевић, 15–17; Милићевић, 12; Oswald, 192–193. и 412–413; Buben, 9–17.

Садржај

Из рецензије	11
Предговор	13
Оружје и грб: „Хералдика као стенографија историје“	17

I

Грб Србије

Крст	32
Оцило	36
Крст у хералдици	38
Тетравасилион – грб Палеолога	44
Крст и оцила у средњовековној Србији	54
Грб Србије у илирској хералдици	65
Грб Србије у практичној употреби	75
Грб Србије у Првом српском устанку	80
Грб Србије у државној хералдици	81
Закључак	89

II

Грб Немањића

Немањићи	96
Орао	96
Орао у хералдици	97
Орао у Византији	117
Двоглави орао у средњовековној Србији	134
Неке специфичности српског средњовековног орла	153
Застава краља Душана на карти Анхелина Дулсерта из 1339. године	160
Двоглави орао у илирској хералдици	164
Двоглави српски орао у литератури од XVII до XVIII века	166
Двоглави орао у српској државној хералдици XIX и XX века	170
Закључак	174

III

Грб Светог кнеза Лазара

Свети кнез Лазар	177
Кацига	178
Кацига у српској хералдици	180
Грб кнеза Лазара	181
Символика рога	187
Грб кнеза Лазара и Лазаревића после 1389. године	194
Грб кнеза Лазара у илирским грбовницима	197
Грб кнеза Лазара у нашем времену	200
Закључак	201

IV

Грб деспота Стефана

Деспот Стефан Лазаревић (1371-1427)	203
Грбови деспота Стефана према средњовековним изворима	205
Грб деспота Стефана са Косничког сабора 1414–1418.	208
Закључак	212

V

Грб Котроманића

Котроманићи	213
Љиљан – крин	214
Љиљан у српској хералдици	220
Грбови Котроманића и друге босанске властеле	231
Грбови Босне у теоријској хералдици	242
Грб Котроманића у практичној употреби	249
Закључак	251

V

Грб Косача

Грб Косача	255
Косаче	256
Симболика лава	256
Најстарији записи о грбу Косача	260
Грб Косача на печатима	261
Грб Косача у архитектури	263
Грб Косача у илирским грбовницима	263
Грб Косача у другој литератури	264
Грб Косача у пракси после XV века	265
„Илирски“ грб Херцеговине – једна „значајна историјска манипулација“	274
Закључак	276
Дигресија о грбу Балшића и грбу Трибалије	278
Дигресија о „грбу Македоније“	285
Реконструкције српских средњовековних грбова из сталне поставке Војног музеја у Београду	290
Сажетак	302
Summary	303
Библиографија	304
I Архиви и музејске збирке	304
II Писани извори	305
III Литература	313

Никола Гиљен
**СРПСКИ
СРЕДЊОВЕКОВНИ
ГРБОВИ**

Преглед историје српске
средњовековне хералдике према
савременим реконструкцијама из
сталне поставке Војног музеја у
Београду

За издавача
Дијана Дерета

Лекџура и корекџура
Дијана Арсић

Ликовно-графичка ојрема
Марина Славковић

Прво ДЕРЕТИНО издање

ISBN 978-86-6457-441-9

Тираж
1000 примерака

Београд, 2022.

Издавач / Штампан / Пласман: **ДЕРЕТА доо**, Владимира Роловића 94а,
11030 Београд, тел./факс: 011.23.99.077; 23.99.078, **www.dereta.rs**
КЊИЖАРА ДЕРЕТА, Кнез Михаилова 46, Београд, тел.: 011.26.27.934, 30.33.503

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929.6(497.11)"04/14"

94(497.11)"04/14"

355.48(497.11)"04/14"

ГИЉЕН, Никола, 1971–

Српски средњовековни грбови : преглед историје српске средњовековне хералдике према савременим реконструкцијама из сталне поставке Војног музеја у Београду / Никола Гиљен. – 1. Деретино изд. – Београд : Дерета, 2022 (Београд : Дерета). – 336 стр., [24] стр. с таблама : илустр. ; 24 см. – (Библиотека Историјска мерења)

Тираж 1.000. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 301–328. – Summary.

ISBN 978-86-6457-441-9

а) Хералдика – Србија – Средњи век б) Грбови – Србија – Средњи век в) Србија – Историја – Средњи век

COBISS.SR-ID 69754889